

Karácsonyi Dávid

UKRAJNA VIDÉKFÖLDRAJZA

A DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

TÉMAVEZETŐ:

DR. PROBÁLD FERENC

PROFESSZOR EMERITUSZ

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Természettudományi Kar

Földrajz–Földtudományi Doktori Iskola, vezető: Dr. Monostori Miklós

Földrajz–Meteorológia Program, vezető: Dr. Gábris Gyula

Budapest

2008

I. A témaválasztás

Ukrajna kutatása – és általában a Kelettel való kapcsolattartás – az elmúlt húsz esztendőben **háttérbe szorult** hazánk tudományos életében, kiváltképp a földrajzban, ezért egy ilyen téma „felvállalása” még akkor sem helytelen, ha egyesek vélekedése szerint „a külföldet kutassák a külföldiek”. Ukrajna **felértékelődőben van** mind szűkebb hazánk, Magyarország, mind tágabb otthonunk, az Európai Unió szempontjából, ezért **stratégiai megfontolásból** is feladata a hazai földrajztudománynak Ukrajnával foglalkoznia. A Magyar Tudományos Akadémia egyre nagyobb figyelmet szentel a térségnek, a FÁK-országok vizsgálata 2007 óta a stratégiai kutatások szintjére emelkedett. Részben ennek jegyében készült el a Földrajztudományi Kutatóintézetben Ukrajna angol nyelvű atlasza (Ukraine in Maps) – aminek elkészítésében magam is részt vettem –, a Regionális Kutatások Központjában az Oroszország kötet, vagy indult el a Világgazdasági Kutatóintézetben a „Kelet-Európa Tanulmányok” című folyóirat.

Ukrajna kiváló agrárpotenciállal rendelkezik, azonban ez önmagában még nem teszi versenyképes világcpi szereplővé, ahhoz biztos háttér szükséges, amit a vidék társadalmi-gazdasági ereje jelent. A dolgozat ezen háttérrel, az európai viszonylatban is számottevő, nagyszámú ukrainai vidéki népesség demográfiai, gazdasági helyzetét, **a vidékies térségek területi differenciáltságát** helyezi vizsgálatának középpontjába. Az empirikus vizsgálat célja az **ukrán vidéki térségek területi tipológiája** rajon (kistérség) szinten, illetve a vidékies régiók jellemzőinek meghatározása, ami később **vidékfejlesztési célok**, programok megalkotásához is hasznos lehet, főként a további lehetséges EU–Ukrajna közeledés kapcsán.

Az EU-ban a regionális politika mellett a vidékpolitika az egyik heves vitákat kiváltó kérdés, az EU költségvetésének nagy részét e két problémakörre fordítja, ami önmagában is fontossá teszi a vidékiség probléma vizsgálatát.

II. A dolgozat felépítése

Enyedi György 1975-ben így fogalmazta meg a **vidékkutatások** – ő a falukutatás kifejezést használta – lehetséges **céljait**: a falusi térségek lehatárolása, az erőforrások feltárása, a falusi térségek tipológiája és a falusi térségtípusok fejlesztési koncepciójának kidolgozása – ami egy empirikus vidékkutatás elméleti munkamenetének is tekinthető. Igyekeztem ezt az elgondolást követni azzal a kivétellel, hogy a fejlesztési koncepció megalkotása már túlmutat ezen dolgozat keretein.

A dolgozat **tematikáját** tekintve két nagy részre – elméleti áttekintés, empirikus vizsgálat –, **szerkezetét** tekintve négy fő szakaszra (fejezetre) osztható:

Az **első részben** a nemzetközi **szakirodalom áttekintése** számos külföldi és hazai tudományos folyóiratban publikált, vagy az interneten közölt **vidéktipológiára, empirikus vizsgálatra** terjedt ki. Ezen példák feldolgozása alapján kísérletet tettem **a vidékiségre** – általános és térség-specifikus – **differenciáló jellemzőinek** meghatározására, összefoglalására, amiket később Ukrajna esetében is teszteltem.

A szakirodalom alapján meghatározást igyekeztem adni a **vidékföldrajz** (*Csatári Bálint 2006*), mint a hazai földrajzban relatíve fiatal tudományterület definíciójáról, kutatási kérdéseiről, ami véleményem szerint a társadalom-, a gazdaság- és a természetföldrajzi kérdésekre komplex módon igyekszik rávilágítani a regionális földrajz keretein belül. A vidékföldrajz kutatási egysége – a regionális földrajz analógiájára – a vidék, vagy vidékies régió.

Az **empirikus vizsgálatot** – a két tematikai rész közötti átvezetésként – a rendelkezésre álló adatok bemutatásával kezdtem.

A **második fejezetben** leíró jelleggel (megyei adatokat is figyelembe véve) próbáltam meghatározni az ukrán vidékiségre alapvető differenciáló tényezőit, az egyes térségek belső társadalmi-gazdasági jellemzőit.

A **harmadik fejezetben** többváltozós matematikai eljárással (faktoranalízis) határoztam meg a vidéket differenciáló lehetséges komplex dimenziókat, majd ezek alapján klaszteranalízis segítségével tipológiát készítettem az ország 451, döntően vidékies jellegű rajonjára.

A **negyedik fejezetben** a tipizálás során kialakított vidék-régiókról adtam – a terjedelmi keretekhez mérten – átfogó leírást.

III. A felhasznált módszerek

A dolgozat **egyik újítása a vizsgálati szint.** A rajonok nagy száma (669), területi részletessége olyan betekintést nyújtott Ukrajna területi viszonyaiba, ami a nemzetközi földrajzi szakirodalomból eddig hiányzott. Az eddig megjelent írások, amelyek az egész országra kiterjedtek, csak megye (oblaszty) szinten vizsgálták a területi különbségeket. A megyék egyrészt méretüket tekintve – ami a német tartományokéval vetekszik – kevésbé alkalmasak a területi viszonyok kifinomult megragadására, másrészt számukat tekintve sem

alkalmazhatók rájuk többváltozós matematikai eljárások (faktoranalízis). A vizsgálat alapjává ezért tettem a **rajon szintet**, amely már alkalmasnak tűnt a vidéki térségek tipológiájának elkészítésére.

A kvantitatív elemzések alapjául szolgáló adatok hazánkban nem, csak Ukrajnában hozzáférhetők, ezek felkutatása, beszerzése – az **ukrajnai „terepmunka”** – a disszertáció készítésének szerves részét képezte. Számos könyvet, cikket szintén kinti tanulmányutak során sikerült beszerezni. Ezek a munkák és a személyes terepbejárások szintén nagyban hozzájárultak Ukrajna alapos megismeréséhez.

A rajon szintű adattábla összeállítása előtt és közben számos problémával szembesültem. Ezek részben a megyénként eltérő adatközlésből, részben a területegységek heterogenitásából eredtek. A **vizsgálat végső földrajzi adatmátrixában** relatíve kisszámú „kemény” társadalmi-gazdasági adat – átlagkeresetek, természetes szaporulat, falusi népesség aránya stb. – állt rendelkezésre az egész ország összes rajonjára, amit egyéb forrásokból számított, illetve „puha” adatokkal igyekeztem kiegészíteni – távolságok, ökológiai, turisztikai adottságok stb.. A területi heterogenitást a területegységek aggregációjával küszöböltem ki, így ez az eljárás 501 rajon szintű vizsgálati egységet eredményezett.

A területegységek között meg kellett határozni a minden tekintetben városias jellegű rajonokat, amelyeket a vidéktipológiából kihagytam. A **vidéki rajonok lehatárolásánál** a népsűrűséget és a falusi lakosság arányát együtt vettem figyelembe. A lehatárolás egyszerű statisztikai eljárással történt.

A dolgozat céljai közül a tipológia igényelt komolyabb regionális földrajzi – kvantitatív – módszertani apparátust. Az áttekintett hazai és nemzetközi példák alapján a tipológiák lehetséges módszerei közül a legtöbbet használt **klaszteranalízist választottam**. Ahhoz azonban, hogy a klaszterek a vidéktípusokat a lehető legjobban feltárják, célszerű **komplex**, de egymással korrelálatlan **változókat** használni, amelyeket **faktoranalízis segítségével** állítottam elő. A 7 faktort eredményező faktoranalízishez 19 rajon szintű mutatót használtam fel. A 7 faktossal elvégzett hierarchikus klaszteranalízis 7 klasztert eredményezett.

A klaszterek területi megoszlása alapján **grafikus kartográfiai eljárással** vidéki régiókat határoltam le.

IV. Az eredmények

(1) Az empirikus vizsgálati példák alapján kísérletet tettem a **vidékiség** – általános és térség-specifikus – **differenciáló jellemzőinek** meghatározására, összefoglalására. A vidék jellemzői véleményem szerint négy alapidimenzió, a távolság-elérhetőség, a városi hatások, a demográfiai viszonyok és a gazdasági diverzifikáció-monofunkcionalitás mentén ragadhatók meg. Összefoglalást igyekeztem adni a **vidékföldrajz** meghatározásáról, kutatási kérdéseiről.

(2) Ukrajna regionális viszonyait – a lehetőségekhez mérten – az egész országra olyan **részletes területi szinten** próbáltam meg föltárni, ami eddig a szakirodalomból gyakorlatilag hiányzott. A rendelkezésre álló különböző adatforrások adatait egységesítettem, és adatbázisba – területi adatmátrix, metaadatok táblája, vektoros alaptérkép – rendeztem.

(3) Kísérletet tettem az **ukrán vidékiséget** alapjaiban **differenciáló tényezők** meghatározására. A legfontosabb társadalmi differenciáló tényezőket a demográfiai – a természetes népességfogyás –, munkaerőpiaci-gazdasági és népsűrűségi viszonyok jelentik. Emellett a természeti környezet is fontos szerepet tölt be a vidéki térségek differenciálódásában. A városi hatások – egy-két turizmus orientált tengerparti területet kivéve – azonban a monofunkcionális – agrárius – ukrán vidéken nem különülnek el a gazdasági tényezőktől. A fekvés a városoktól való távolság és a természetes övezetesség-zonalitás eredője, ami megjelenik a népsűrűségi viszonyokban is. Az elvándorlás, a környezet állapota és a vállalkozói aktivitás csak egy-egy kisebb térségben meghatározó, de országos szinten ezen dimenzióknak kisebb a magyarázó ereje.

(4) A tipizálás eredményeképp elkülönítettem az **ukrán vidéki térségek** lehetséges **5 fő- és 7 altípusát** (1. ábra és 1. táblázat). Ezek között a városi peremzónáktól az agrárszektor dominálta, illetve a demográfiai depresszió jellemezte vidéken át a periférikus és „hegyvidéki” vidékig az általános vidéktípusok klasszikus jellemvonásai kimutathatók. Az ukrán vidékiség a legtöbb tekintetben rokonságot mutat az általános európai vidékiséggel. Ennek ellenére mégis fölfedezhetők sajátos vonások. A nagy népsűrűségi különbségek, az urbanizáltság – a vidéki kisváros-hálózat – nagy területi különbségei részben a kelet-európai fejlődési út történelmi távlatú eredői (sztyeppei frontier benépesülése), részben a szovjet korszak eredményei (erőltetett urbanizáció).

(5) A **rajon típusok területi megoszlása** alapján az ukrán vidékiség területi differenciálódása – az „azonális” hegyvidéki és városi peremzóna típusokat kivéve – nagyban kötődik az ország hosszú történelmi fejlődési folyamat eredményeként létrejövő regionális tagolódásához

(Nyugat, Középnnyugat, Kelet, Dél, illetve az ezeket elválasztó **Umány-Harkiv vonal**). A nyugati területek határa a **Csernyivci-Rivne vonal** mentén volt kijelölhető. A déli sztyeppövezet fejlődése során elkülönülő keleti magasan urbanizált iparvidékek régiójának határa azonban nem határozható meg pontosan, mivel a városi központok a térben egyenlőtlenül, elszórva „úsznak” periférikus, belső periférikus sztyeppén.

(6) A munka végeredményeként elkészítettem Ukrajna lehetséges **vidékirégió-beosztását**, regionális földrajzi „rajonizációját”, amelynek során a négy makrorégiót további 23 vidéki régióra osztottam. A vidéki régiók belső társadalmi-gazdasági viszonyait, kultúrtájai arculatát az adott területi keretek között igyekeztem jellemezni. Az egyes vidékies térségek belső viszonyait tekintve már nagyjából homogénnek tekinthetők, a térben folytonosak illetve szerves kapcsolatrendszerek és fejlődésment eredményei – azaz magukon hordozzák a régió általános ismérveit. Az elkülönített régiók egy esetleges terület- és vidékfejlesztési politika alapegységű célterületei is lehetnének.

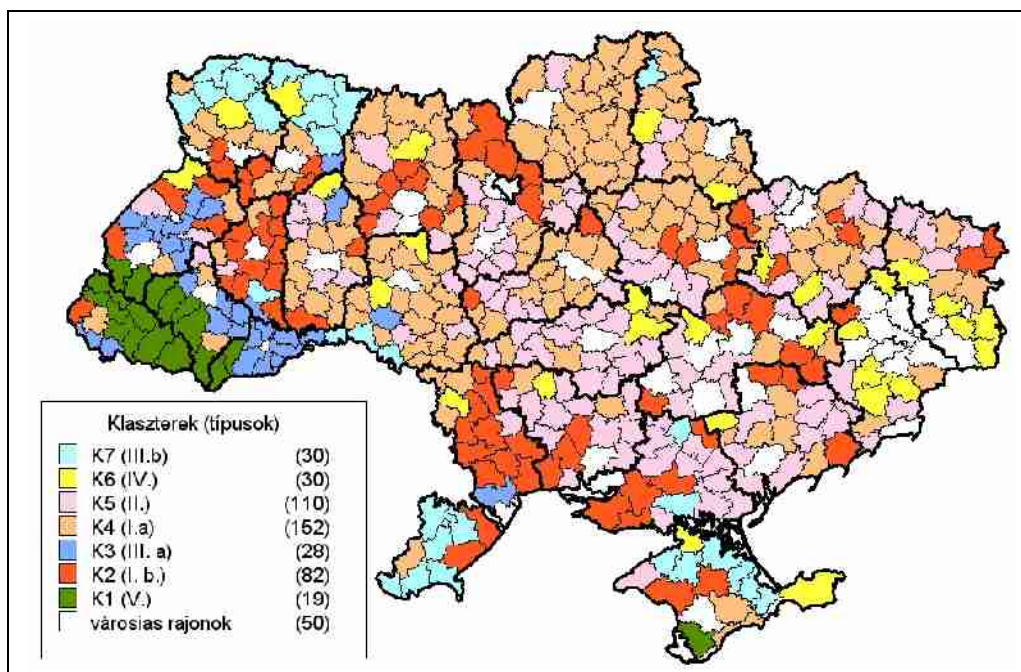
(7) A dolgozat járulékos „hozományának” tekinthető, hogy az egy **külföldi ország** kutatásáról szól. Az ennek kapcsán felmerülő problémák, illetve azok megoldásának kérdése a munkában többször felszínre került (adathiányok, „infrastrukturális” hiányosságok: előzmények, adatbázisok, alaptérképek), ami (elvileg) hozzájárulhat a külföld regionális földrajzi kutatása elméletének és gyakorlatának fejlesztéséhez – persze ennek erősítésére ez a kísérlet (dolgozat) még kevés, csak az első lépésnek tekinthető.

V. Következtetések

A dolgozat végső célkitűzése komplex regionális vidék-tipológia elkészítése volt, ami az egyes **térségek specifikus fejlesztési igényeinek meghatározását** segítheti. Az európai vidék-problematikával való összevetés jó lehetőséget nyújt az **ukrajnai sajátosságok** meghatározására, amelyek egy esetleges jövőbeli integrációs közeledés esetén az uniós **terület- és vidékfejlesztés számára** jól hasznosítható információt jelentenek.

A legfontosabb további lépés a munka tartalmának megismertetése, vitája hazánkban és Ukrajnában. Fontos teendő a kutatómunka további folytatása mind a tágabb térség regionális földrajza, mind a vidékföldrajz általános kérdéseinek irányában.

Arról sem szabad megfeledkezni, hogy a dolgozat csupán **egy lehetséges kísérlet – megoldási változat** –, az újabb információk (adatok) megszerzése tükrében az eredmények tovább csiszolhatók, finomíthatók.

1. ábra: A vidékies rajonok típusainak megoszlása Ukrajnában

típus	altípus		klaszterek	elemszám
I.		A klasszikus agrár-Ukrajna		
	I.a.	A legnagyobb arányú természetes népességvesztéssel jellemezhető előregedő társadalmú, a XX. század során megtört társadalmi-gazdasági struktúrájú és megszakadt fejlődési pályájú, „zsiros” talajadottságú, válsággal küzdő, alacsony társadalmi-gazdasági intenzitású agrártérségek	K4	152
	I.b.	Relatív kedvező demográfiai helyzetű, erőteljesen depressziós gazdaságú, de magas vállalkozói aktivitású klasszikus agrártérségek	K2	82
II.		Belső periférikus sztyeppei Ukrajna. Elvándorlás sújtotta, de kevésbé kedvezőtlen természetes népmozgalmi és gazdasági viszonyokkal rendelkező, túlnyomórészt rendkívül ritkán benépesült perifériák	K5	110
III.		Nagyfalvas térségek kedvező demográfiai, kedvezőtlen gazdasági viszonyokkal		
	III. a.	A legsűrűbben lakott, legszegényebb agrártérségek, a mezőgazdaság számára relatíve kedvező adottságokkal	K3	28
	III. b.	Periférikus, ritkán benépesült, zömmel késői agrárkolonizációs, kedvezőtlen természeti adottságú területek	K7	30
IV.		Magasban urbanizált térségek, városi vonzáskörzetek. Kedvező gazdasági és demográfiai adottságú területek számottevő vidéki népességgel	K6	30
V.		Hegyvidéki rurális területek. Az általános ukrainai viszonyoktól környezeti adottságait tekintve radikálisan különböző, a mezőgazdaság számára kedvezőtlen viszonyok, amelyek hatással vannak a települési struktúrára, a gazdasági helyzetre	K1	19

1. táblázat: A vidékies rajonok típusai Ukrajnában (a klaszteranalízis eredménye)

VI. Az értekezés témájában megjelent publikációk

- Karácsonyi Dávid (2008): *A kelet-európai sztyepp és a magyar Alföld mint frontier területek* – Földrajzi Értesítő LVII. évf. 1-2. füzet. pp. 185-211.
- Dövényi Zoltán – Karácsonyi Dávid (2008): *A munkanélküliség és a jövedelmek területi különbségei Ukrajnában* – Tér és Társadalom 2008/4. szám, (megjelenés alatt)
- Karácsonyi Dávid (2008): *Vidéki térségek és a vidékföldrajz* – In: Társadalom és Gazdaság Nemzetközi Konferencia, konferenciakötet. Baja. (megjelenés alatt)
- Bochkovs'ka, Alla – Karácsonyi Dávid – Kovács Zoltán (2008): *Settlement System* – In: Kocsis Károly – Rudenko, Leonid – Schweitzer Ferenc (szerk.): *Ukraine in Maps*. MTA FKI, NAS of Ukraine Institute of Geography Kyiv–Budapest. pp. 81-90.
- Karácsonyi Dávid – Kozachenko, Tamara – Rudenko, Leonid (2008): *Agriculture* – In: Kocsis Károly – Rudenko, Leonid – Schweitzer Ferenc (szerk.): *Ukraine in Maps*. MTA FKI, NAS of Ukraine Institute of Geography Kyiv–Budapest. pp. 117-124.
- Karácsonyi Dávid (2007): *Ukrajna régióinak települési arculata és a településfejlődés eltérő vonásai* – Földrajzi Közlemények CXXXI. (LV.) kötet, 1-2. szám pp. 21-38.
- Karácsonyi Dávid (2007): *A FÁK európai tagállamai* – In: Probáld F. – Szabó P. (szerk.): *Európa regionális földrajza*. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest. pp. 474-521.
- Karácsonyi Dávid (2007): *A vidéki térségek lehatárolásának problémaköre Ukrajnában* – In: Gulyás László (szerk.): *IV. Európai Kihívások Konferencia, konferenciakötet*. Szeged. pp. 483-488.
- Karácsonyi Dávid (2007): *Az ukrán agrárszektor regionális vonatkozásai* – In: Gulyás László (szerk.): *„Régiók a Kárpát-medencén innen és túl” nemzetközi tudományos konferencia konferenciakötet*. Baja. pp. 80-84.
- Karácsonyi Dávid (2007): *Ukrajna regionális tagoltságának történelmi háttere* – In: Gulyás László (szerk.): *„Régiók a Kárpát-medencén innen és túl” nemzetközi tudományos konferencia konferenciakötet*. Baja. pp. 461-465.
- Karácsonyi Dávid (2006): *A társadalmi tagoltság és a régiók eredete, arculata Ukrajnában* – Földrajzi Értesítő LV. évf. 3-4. füzet. pp. 375-391.
- Karácsonyi Dávid (2006): *A társadalmi-gazdasági választóvonalak és régiók Ukrajnában* – III. Magyar Földrajzi Konferencia, Konferencia CD. MTA, FKI. Budapest. 12 p.
- Bodnár Dénes – Karácsonyi Dávid (2005): *Ukrajna az átmenet tükrében* – In: Perczel György – Szabó Szabolcs (szerk.): *Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanulmányok. 100 éve született Mendöl Tibor. Emlékkötet*. Trefort Kiadó. Budapest. pp. 217-231.